

GELLÉRT ÁDÁM:¹

AZ 1944-ES KASSAI DEPORTÁLÁSOK

A cikk az *Élet és Irodalom*, 2012. augusztus 17-i számában jelent meg (LVI. évfolyam, 33. szám, http://www.es.hu/gellert_adam;az_1944-es_kassai_deportalasok;2012-08-15.html). A cikket az *Élet és Irodalom* engedélyével közöljük.

A magyar „Wannsee-konferencia”

1944. április 7-én péntek délelőtt kulcsfontosságú értekezletre került sor a Belügyminisztérium kis tanácstermében. Az ülés tárgya a kárpátaljai „zsidóságnak koncentrációs táborokba gyűjtése” volt.² Az értekezletet Bakó László, a Belügyminisztérium politikai államtitkára nyitotta meg Eichmann jelenlétében. A megjelent rendőri és csendőri vezetőknek Bakó ismertette a 6163/1944. BM. VII. számú bizalmas rendeletet, amelynek első mondata rideg egyszerűséggel foglalta össze a következő hetek történéseit: „m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól”. A rendelet alapján „a tisztogatást” területrészenként kellett végrehajtani, „melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani”. A budapesti értekezleten részt vett Kassa rendőrkapitányságának vezetője, Horváth György is, aki később úgy emlékezett, hogy a rendelet kiadását azzal indokolták, hogy a zsidók veszélyeztetik a hadművelési érdeket.³ Benyomása szerint a „vonatkozó rendelet kutyafuttában készült. Bakó előttünk írta alá, amint a legépelésével elkészültek”.⁴ Hogy formálisan is indokolható legyen a zsidóság gettóba zárása, a Minisztertanács német kérésre április 12-én visszamenőlegesen hadművelési területté nyilvánította Kárpátalját és Észak-Erdélyt.⁵

¹ A szerző nemzetközi jogász, a Holokauszt Emlékközponton belül működő Körösmező 1941 kutatócsoport vezetője (<http://hdke.hu/kutatas/korosmezo-1941>).

² Kádár Gábor-Vági Zoltán: Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése. Budapest, Jaffa kiadó, 2005, 120. o.

³³ Hasonlóképp adta vissza a történetet Bakó László a háború utáni népbírósi perében. Karsai László – Molnár Judit: Az Endre-Bakó-Jaross per. Cserépfalvi, 1994. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 18, 88. o.

⁴ Budapesti Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL), Nb. 1532/1945, Pohl Sándor, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6, 74. o.

⁵ Randolph L. Braham: A népiirtás politikája. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. I. kötet, 555. o.

Az első munkácsi értekezlet

Ugyanezen a napon hívták össze az első deportálási zóna (Kárpátalja és Észak-Erdély) rendőri, csendőri és közigazgatási vezetőit is Munkácsra, hogy ismertessék a gettózás végrehajtásának rájuk eső részét.⁶ Pohl Sándor, Kassa polgármestere és Horváth György is részt vett ezen az eligazításon, ahol jelen voltak a terület polgármesterei, rendőrkapitányai, csendőrségi szárny és kerületi parancsnokai, valamint a vármegyék alispánjai.⁷ Ezen az értekezleten a polgármesterek kötelességévé tették a gettók kijelölését, ám a hivatalos gettórendelet csak április 28-án, a gettósítás befejezése után jelent meg a hivatalos közlönyben.⁸ Pohl visszaemlékezései szerint „az értekezleten németek is voltak, és ugyanott mondták, hogy minden város kap egy német vezetőt, akinek engedelmeskedni kell”.⁹ Ilyen „német vezető” volt Kassán a német biztonsági rendőrség és biztonsági szolgálat bevetési csoportja (Einsatzkommando der Sicherheitspolizei und des SD), amely már április 1-én felhívta a kassai csendőrparancsnokot, hogy kezdje meg a kárpátaljai falvak zsidóságának összegyűjtését.¹⁰

A kassai gettó kijelölése

Pohl Sándor 1944. április 21-én délelőtt annak rendje és módja szerint kiszállt egy városi bizottsággal és elkezdte kijelölni a városon belül azt a területet, ahol az Abaúj-Torna megyéből már beszállított és a Kassán élő zsidókat kellett összetömörítenie. Délután azonban a város rendőrkapitánya, Horváth György azt közölte vele, hogy a gettóra nem lesz szükség, mert az aznap Budapestről érkezett német bizottsággal ők már megtekintették a várost és kijelölték gettó céljaira a Szepsi-út mentén levő téglagyárat.¹¹ Pohl szerint az általa kijelölt „jó levegőjű, egészséges területet” a németek „túl szépnek” találták.¹² Ezzel párhuzamosan a város azon nem-zsidó lakói, akik a jövőbeni gettó területén laktak, és akiknek onnan ki kellett volna költözniük, beadványokkal bombázták a polgármesteri hivatalt, hogy máshol jelöljék ki

⁶ Kádár-Vági: 2005, 123. o.

⁷ BFL, Nb. 1532/1945, Pohl Sándor, kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. március 15, 46. o.

⁸ 1610/1944. ME. sz. rendelet.

⁹ BFL, Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23, 99. o.

¹⁰ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL), I, 11. tekercs. A részletekkel kapcsolatban lásd Kádár-Vági: 2005, 117-118. o.

¹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL), Jegyzőkönyv 1944. április 21-én a gettó kijelölése tárgyában, V-135236, 13-14. o.

¹² BFL, Nb. 1532/1945, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6, 66-67. o. Pohl három hónappal később hasonlóan adta elő a történetet. Karsai László – Molnár Judit: Az Endre-Baky-Jaross per. Cserépfalvi, 1994. Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. december 27, 270-271. o.

a gettót.¹³ A polgármester által meghatározott, majd egyre szűkülő gettó területén így ideiglenesen csak azok a zsidók maradtak, akik eredetileg is ott laktak, illetve itt helyezték el a környékről beszállított első zsidó csoportokat is. Összesen mintegy 2000 főnyi zsidó került a városi gettóba,¹⁴ amelynek parancsnoka Csatáry László rendőrfogalmazó volt.¹⁵ Horváth György szerint azonban Csatáry csak két-három hétig töltötte be ezt a tisztséget, mert a gettó feloszlott és beolvadta a téglagyári táborba.¹⁶ A kassai zsidó tanács egyik tagja szerint erre május 13-án került sor.¹⁷

Csatáry gettóparancsnoki mivoltát a kassai rendőrkapitányság iratai között megtalálható korabeli dokumentumok is igazolják. Ezekben Csatáry sajátkezű aláírása olvasható, mint gettóparancsnok.¹⁸ Egyik ilyen jelentésében például arról számol be főnökének Horváthnak, hogy leváltotta a gettóórség egyik tagját, mert az nem hajtott végre egy parancsszerűen előírt személymotosztást.¹⁹ A gettó ügyeit Csatáry annak az ún. hármas bizottságnak az utasításai alapján végezte, amelyik helyi szinten irányította és felügyelte a gettózást, majd később a deportálást. A bizottság tagjai Horváth György rendőrkapitány, Sárvári Jenő csendőr (al)ezredes és Schmidtziffen SS százados voltak, döntéseiket egyhangúan hozták meg.²⁰ Horváth megfogalmazásában „ez a bizottság az én elnöklésemmel kizárólag a zsidóság ügyeivel foglalkozott”.²¹ A bizottság felügyelete mellett 1944. április 27-ig Abaúj-Torna megyéből 4006, Kassa város területéről pedig 7833 főt gyűjtöttek össze Kassán.²²

„Aki szívbajos ne jöjjön a téglagyárba!”

Hernádi Mihály vármegyei tiszti főorvost 1944. április 16-án Sárvári szemlére hívta a kassai téglagyárba, aki megszemlélve az üresen álló, lakhatatlan területet, azt a szakvéleményt adta, hogy „ilyen körülmények között lehetetlen az egészségügyi ellátást biztosítani s hogy az

¹³ BFL, Nb. 1532/1945, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6, p. 80.

¹⁴ BFL, Nb. 1532/1945, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. szeptember 6, 66-67. o. Lásd még a Felvidéki Újság 1944. április 27, 29 és május 2, 3. számait.

¹⁵ BFL, Nb. I. 197/1946, Horváth György, Kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8. 80. o.

¹⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, Horváth György, Kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 13. 83. o.

¹⁷ Görög Artúr: A kassai zsidóság története és galeriája. 1991. 271-272. o.

¹⁸ Kassai Állami Területi Levéltár, 4728/1944. sz. irat, K/17. doboz.

¹⁹ Kassai Állami Területi Levéltár, 4814/1944. sz. irat, K/18. doboz.

²⁰ BFL, Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23, 98. o.

²¹ BFL, Nb. I. 197/1946, Horváth György kihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 8, 80-81. o.

²² Zsidók kimutatásának megküldése. 28/Eln.1944. Magyar Zsidó Levéltár, 2007.241. 28. sz. tekercs, Records related to the Hungarian Jewish Community 1944-1965. Lásd még Felvidéki Újság, 1944. április 27. szám, 2. o.

egész embertelenség”. Sárvári azzal próbálta megnyugtatni, hogy csak néhány napról lesz szó, s hogy „nem tart ez a téglagyári helyzet sokáig”.²³ A „nem sokáig”-ból végül másfél hónap lett. A Jakab Péter téglá-, kályha- és terracotta-gyár Kassa ún. Tábor kerületének dombos részén, a Szepsi út két oldalán állt. Bernáth Árpád a kassai kórház elmeosztályának orvosa szerint a téglagyárba történő hurcolkodás minden alkalommal az elmeógyógyintézet előtt történt, és így alkalma volt a menetet látni: „ezek a felvonulások minden esetben alkonyatkor kezdődtek és hajnalig tartottak [...]. Több alkalommal láttam a feleségemmel, amikor az elmekórház előtt végtelen sorokban emberek, asszonyok és gyerekek ezrei batyukkal megrakodva vonultak”.²⁴ A téglagyár területén se emberek által lakható épületek, se WC, se ivóvíz nem volt. Az ide hurcoltaknak a téglagyár területén található anyagokból kellett alvásra alkalmas helyet építeniük. Később az utolsó transzport tagjainak kellett ezeket a hevenyészett szállásokat lebontaniuk és az alapanyagokat visszavinniük oda, ahonnan elhozták.²⁵ Horváth György kiadott egy parancsot, amelyben megtiltotta, hogy a zsidók csomagokat hozzanak be a téglagyári tábor területére. A tábor kapujában felállított őrség pedig megmotozott mindenkit, s akinél találtak valamit, azt félreállították és 25 botütést mértek rá.²⁶ A téglagyárat megjárta szerint mindennaposak voltak a verések a tábor területén. Hernádi Miklós tiszti főorvos egy esetben látta, hogy Csatáry megvert egy gyereket, amikor tiltakozott nála, Csatáry válaszolta, hogy „aki szívbajos ne jöjjön a téglagyárba”.²⁷

A második munkácsi értekezlet – „mint a heringek”

1944. május 12-én Munkácson újabb értekezletet tartottak Ferenczy elnökletével, aki arról tájékoztatta az egybegyűlteket, hogy 110 szerelvényel, szerelvényenként 3000 emberrel fogják végrehajtani a deportálásokat. Elmondta, hogy egy szerelvény 45 tehervagonból és kettő, az őrséget szállító kísérő kocsiból fog állni. Egy vagonba 70 főt lehet berakni, a berakott emberekről pedig két példányban névjegyzéket kell felvenni. Hozzátette, hogy az embereket „német munkás-kitelepítés” (DA-Umsiedler) jelzés alatt fogják elszállítani. Az eligazításon a polgármesterek kötelességévé tették, hogy amennyiben német vagonok lesznek a szállítmányban, úgy minden transzportot 30 cm hosszúságú láncsal lássanak el, mert ezek a vagonok, szemben a MÁV-éval, nem zárhatóak lakattal. Figyelmeztetett, hogy a súlyos beteg

²³ BFL, Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30, 126. o.

²⁴ BFL, Nb. I. 197/1946, Bernáth Árpád tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1945. december 31, 31. o.

²⁵ BFL, Nb. I. 197/1946, Glück Ernőné tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 5, 55. o.

²⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, Schwartz Jenő kihallgatási jegyzőkönyv, 1946. január 8, 52. o.

²⁷ BFL, Nb. I. 197/1946 Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30, 127. o.

zsidókat illetve hozzátartozóikat az utolsó csoportban, kórházvonattal kell elszállítani. A jegyzőkönyv tanúsága szerint dr. Uray csendőr százados²⁸ a megbeszélés során a következőket javasolta: „ha a szükség úgy kívánja 100 is mehet egy kocsiba. Rakhatók úgy, mint a heringek, mert a németeknek szívós emberek kellene. Aki nem bírja, elhullik. Divathölgyekre nincsen semmi szükség ott Németországban”.²⁹ Ezt a tanácsot, mint látni fogjuk Kassán is megfogadták.

A bevonírozás

Május 15-én elindult a kassai zsidókat szállító első szerelvény. Horváth elmondása szerint a következő módon intézték a deportálást: „a táborba szállítást Csatóry,³⁰ a táborban az átvételt és nyilvántartásba vételt dr. Bíró, a tábor őrzését, rendben tartását és az összes táborral összefüggő ügyeket Vidaházy László, később Szoó Tibor r. felügyelő, az elszállítandók kijelölését s a csendőrségnek átadását, s az összes a transzporttal összefüggő munkálatokat Csatóry fogalmazó végezte”.³¹ A bevonírozás előtt mindenkit újból szigorúan átvizsgáltak. A nőket a rendőrségtől kirendelt takarítónők (ún. motozónók) a legmegalázóbb módon, gyakran a rendőrök durva megjegyzéseitől kísérvé vizsgálták át.³² Horváth és mások is részletesen beszámoltak arról, hogy miként folytak a bevonírozások: „Csatóry jelölte ki, hogy melyik barakk kerül kiürítésre, mert ez az ő ügyköre volt, s ebbe nem szóltam bele. Csatóry jelentése szerint az elszállításra kerülők reggel 5 órakor tudták meg, a bevonírozás délben kezdődött és a deportáltak azt vihettek magukkal, amit a németek megengedtek”.³³ A vagonokat a németek behúzták a táborba, a bevonírozás itt történt. A csendőrök a vagonokat láncsal és lakattal zárták le,³⁴ a Munkácsról érkezett parancs szerint pedig egy kocsiba kb. átlag 70 embert³⁵ tettek be. Balkány Sándor mérnök elmondása szerint ő és társai kiszámították, hogy 60-65 személy fér egy vagonba, ám egy alkalommal Csatóry annak dacára, hogy a vagonokra már ráírták a létszámot és a vagonparancsnok összeírta a vagonba

²⁸ Kádár és Vági szerint elírás történt és Lullay Leó volt igazából jelen.

²⁹ Az értekezletről fennmaradt jegyzőkönyv a nagybányai polgármester 34/1944. eln. sz. alatt maradt fenn. A dokumentumot közli Karsai László – Molnár Judit, 1994, 526-527. o.

³⁰ A kanadai állampolgárságtól történő megfosztási eljárásban Csatóry jogi képviselője egy hivatalos iratban elismerte, hogy kliense „korlátozott szerepet játszott a zsidók gettóból téglagyárba történő átszállításában”. The War crimes suspect quits without a fight, Spectator, 1997. július 16.

³¹ BFL, Nb. I. 197/1946, Dr. Horváth György észrevételei, 1946. január 17, 200. o.

³² BFL, Nb. I. 197/1946, Szabó Jenő, detektív vallomása, 1946. április 3, 140. o.

³³ BFL, Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23, 95. o.

³⁴ BFL, Nb. I. 197/1946, Dr. Horváth György észrevételei, 1946. január 17, 198. o.

³⁵ Legalább egy esetben 15-20 tonnás belga vagonok is voltak a szerelvényben. Nb. I. 197/1946, Dr. Horváth György észrevételei, 1946. január 17, 197. o.

kerülők neveit, utasítást adott, hogy 80-85 főt is tereljenek be egy vagonba. Balkány ekkor odament Csatáryhoz, és rámutatott, hogy miután ezek külföldi vagonok és nincsenek ablakkal ellátva, engedje meg azok megnyitását. Ezt ő azzal utasította el, hogy amennyiben ezt mégis megtesszük, rögtönítélő bíróság elé állít állami vagyon megrongálása címén.³⁶ Horváth népbírói védekezésében megerősítette, hogy többször is előfordult, hogy a vagonokon ablakokat kellett vágni.³⁷ Az utolsó, negyedik, június 2-i transzporttal kerültek elszállításra a kórház betegek, orvosai és az elmebetegek. Csatáry a lelencházat is kiürítette és felrakatott a vagonokba kb. 20 néhány hónapos lelenccgyereket is, akiknek a megkülönböztetés végett a homlokára tintaceruzával „zs”betű volt írva.³⁸ Ennek a kórházvonatnak az indulása előtt Csatáry jelentette Horváthnak, hogy „az összes betegek az orvosok véleménye szerint szállíthatók, feltétlenül kibírják a 36 órás utat”.³⁹ A lezárt szerelvényeket néha akár egy napig is egy mellékvágányon állomásoztatták, és csak késő este indították útba, végső úticéljuk, Auschwitz felé. A kassai és Abaúj-Torna megyei zsidóság nagy részét itt pusztították el.

A visszatérteknek (kb. 400-1000 fő) azonban nem volt egyszerű a visszailleszkedés. A kassai polgármesteri hivatal adatai szerint a gettózással egy időben 2011 zsidó lakás üresedett meg a városban, amire már 1944. június közepére 8000 lakásigénylés érkezett. Egy polgármesteri beszámoló szerint annyira el voltak árasztva kérelmekkel, hogy „a központi igazgatás csak a legszükségesebb ügyek intézésére és ellátására korlátozódott”.⁴⁰ Kassán, csakúgy, mint más városokban a családtagjaik nagy részét elvesztő, a deportálás előtt minden tulajdonuktól megfosztott, kisémmizett embereknek további megpróbáltatásokat kellett elszenvednie.

³⁶ BFL, Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 30, 122. o. Lieberman Vilmos erre úgy emlékezett, hogy „az első berakásnál szörnyű vagonokat hoztak, amiknek az ablakait kibővítették egy német tiszt engedélyével. Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23, 109. o.

³⁷ Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23, 95. o.

³⁸ BFL, Nb. I. 197/1946, Tárgyalási jegyzőkönyv, 1946. március 23, 103, 105. o.

³⁹ BFL, Nb. I. 197/1946, Dr. Horváth György észrevételei, 1946. január 17, 199. o.

⁴⁰ Polgármesteri jelentés a törvényhatósági bizottságnak. 25.035/1944.kig. szám. Kassai THJ sz. kir. város hivatalos lapja, 1944. június 15, 61. o.